Erich Fromm (Ed.)
Demokratisk Socialisme, Oslo (Dreyers Forlag) 1975 [1965].

III. FRIHET OG FREMMEDGJØRING

Iring Fetscher

DET LIBERALE, DET DEMOKRATISKE OG DET MARXISTISKE FRIHETSBEGREP

Den unge Marx møtte individets frihet i samfunnet i to forskjellige begrepsmessige utforminger: i den liberale oppfatning, slik den filosofisk klarest ble formulert av Kant, og i Hegels frihetsmetafysikk. For den historisk konkrete tenkning fremtrer begge begrepsdannelsene som uttrykk for en bestemt sosial og politisk virkelighet og dens begrensning. Marx' begrepsdannelse og politiske vilje var et resultat av forsøket på begrepsmessig og praktisk å overvinne den begrensning som lå i begge disse forestillingene og dermed deres komplementære abstraksjon. Derfor er det umulig å oppnå en adekvat forståelse av marxismens politiske målsetning i dens opprinnelige form uten først å ta for seg begge de to «borgerlige frihetsbegreper» som Marx analyserte ut fra deres ensidighet, og som han bekjempet.

Prinsippet for politisk frihet er for Kant «at ingen kan tvinge meg til å være lykkelig på sin måte (dvs. slik han tenker seg andre menneskers velbefinnende (I.F.)), men enhver skal kunne søke sin egen lykke på de måter han selv synes er bra, bare han ikke hindrer andres frihet til å efterstrebe et lignende mål når dette mål kan eksistere samtidig med alles frihet i overensstemmelse med en mulig, almen lov».[1] Frihet er altså spillerommet for den individuelle streben efter lykke, som begrenses av de andre individenes like berettigede streben. Det mangelfulle ved denne forestilling er åpenbart at den bare forholder seg negativt til medmennesket og utelukkende ser det som en uunngålig skranke for ens egen individuelle vilje, men en skranke som ifølge loven må respekteres. Denne oppfatningen gir seg selv når man med Hobbes og Kant tar menneskenes «usosiale samværsform» som et ubestridelig faktum og lar det være utgangspunkt for diskusjonen. Går man ut fra den antagelse at mennesket spontant — ifølge sin natur — handler som den annens fiende og bare er villig til å respektere medmenneskets frihetskrav når det ved en statlig tvangsordning blir nødt til å reflektere over samvittighetens røst, kan man heller ikke vente å finne noe annet

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

enn dette rent innskrenkende forhold til medmennesket.

Men for Marx er denne antagonisme mellom individene — som siden Hobbes var en «naturlig» forutsetning — ene og alene et karakteristisk trekk ved det kapitalistiske konkurransesamfunn. Jean-Jacques Rousseau gikk foran ham i erkjennelsen av det historisk betingede ved «homo homini lupus». Han hevdet at Hobbes' uttalelser bare kunne ha full gyldighet for hans samtidige, og ikke for mennesket i sin alminnelighet.[2] Men til forskjell fra Rousseau ser Marx at indivitets frie utfoldelse i alle samfunn samtidig er knyttet til de øvrige individers aktive medvirkning. Dette er et forhold man kunne få full forståelse av først i det moderne, høyt spesialiserte og arbeidsdelte samfunn, fordi det først her får et så stort omfang. Mens Rousseau så å si ønsket seg vekk fra det arbeidsdelte markedssamfunn og tilbake til et førkapitalistisk fellesskap med mest mulig selvstendige bonde- og håndverkerfamilier, hvor samtidig den kontinuerlige konkurransekamp og enhvers avhengighet av alle andre var opphevet, ser Marx fremover: mot en høysivilisasjon basert på samarbeid, en sivilisasjon hvor enhver forstår og oppfatter sin egen, høyst individuelle ytelse som bidrag til de andres tilfredsstillelse, og de andres ytelse som bidrag til hans egen. Istedenfor å oppløse de gjensidige forhold helt eller delvis, noe som tilsvarte Roussaus ideal, ønsket Marx å universalisere dem, men samtidig radikalt å forandre deres karakter.

Marx var imidlertid ikke den første som påpekte den begrensning som lå i Kants liberale statsoppfatning. Mens Kant var teoretiker for den liberale rettsstat, hvis egentlige funksjon er å sikre en fredelig sameksistens mellom individer som av natur er egoistiske, og som i staten når frem til en ufullkommen moral, søker Hegel den fornuftige statsborgers frihet ikke i det spillerom for den individuelle vilje som er sikret gjennom rettsordningen, men i selve det statlige fellesskap. I *Die Philosophie der Weltgeschichte* vender Hegel seg særlig mot den liberale frihetsoppfatning og avviser den — likesom Marx senere gjorde — som rent «negativ» og formell: Staten «er heller ikke en menneskenes samværen hvor den enkeltes frihet må begrenses. Friheten blir bare forstått negativt hvis man forestiller seg den på den måten at subjektet begrenser sin frihet i forhold til andre subjekter slik at denne felles begrensning, dette at alle tar seg sammen overfor hverandre, gir enhver liten plass hvor han kan bevege seg».[3] Allerede i *Jenaer Realphilosophie* hevdet Hegel at «Den formelle frihet» er karakterisert ved at den har «sin substans

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

utenfor seg selv».[4] Frihetens substans er for Hegel Ånden, rettere sagt den objektive ånd som lever i det fornuftige fellesskaps institusjoner og lover. Selv om disse tankene ble uttrykt i en idealistisk og mystifiserende form, så Marx likevel at de i forhold til Kants standpunkt representerte et vesentlig fremskritt. Man må bare forstå «substans» konkret, nemlig som det virkelige samfunn hvor mennesker samarbeider, det eneste sted hvor individet kan utfolde seg som menneske. Riktignok blir den enkeltes positive forhold til alle sine medmennesker (først og fremst til staten) hos Hegel til en rent ideell identifikasjon av den enkeltes «subjektive ånd» med statens «objektive ånd». Den dialektiske identifikasjon, som ikke utelukker at de to poler som er satt i forhold til hverandre, kan ha en uavhengig eksistens, blir hos Hegel bare en identifikasjon mellom ideelle størrelser. Både det virkelige menneske og det virkelige borgerlige samfunn (Hegels tvangs- og forstandsstat) blir tilbake i et «vesenløst skinn» under denne høye sfære. Så i grunnen byttet bare Hegel ut en abstraksjon med en annen. Mens det liberale frihetsbegrep abstraherer fra menneskets positive forhold til sine medmennesker, fordi det her ser en årsak til ufriheten, noe som ganske visst tilsvarer de faktiske forhold og menneskenes psykiske struktur i konkurransesamfunnet, så abstraherer omvendt den hegelske statsmetafysikk nettopp fra denne virkeligheten. Den bekjemper riktignok med rette den formelle frihets «substansløshet», men den greier ikke å tilby det konkrete menneske noe annet enn en substans som blir værende i en blek idealitet som ligger langt utenfor dets hverdag. Hegel hevder riktignok at staten er «den virkelighet hvor individet har sin frihet»[5] men det sanselig-konkrete menneskes omverden er ikke den ideelle stat, men derimot det virkelige «borgerlige samfunn» med produksjon, bytte og fortjeneste, og det er følgelig her mennesket prøver å finne og bekrefte sin konkrete frihet.

Marx kritikk påviste det historisk betingede ved det liberale frihetsbegrep og det faktum at det forble fanget i den borgerlige tenknings sosialt og politisk begrensede horisont. Når det gjelder det hegelske frihetsbegrep, påpekte han dets illusoriske og komplementære karakter som kommer til syne når det settes i kontrast til virkeligheten i det fastlåst uforanderlige borgerlige samfunn. Man finner den mest utførlige kritikk av de borgerlige frihets- og menneskerettighetsteser i *Kapitalen:*

> Sfæren for sirkulasjon og varebytte, hvor kjøp og salg av arbeidskraft foregår, var faktisk et sant paradis for de medfødte

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

menneskerettigheter. Her hersker bare frihet, likhet og Bentham. Frihet! For kjøper og selger av en vare, f.eks. arbeidskraft, handler bare utfra sin egen frie vilje. De inngår en kontrakt som frie, rettslig jevnbyrdige personer, og den kontrakt de kommer frem til, er et felles rettsuttrykk for deres vilje. Likhet! For de forholder seg til hverandre bare som eiere av en vare og bytter likt mot likt. Eiendom! For enhver bestemmer bare over sitt eget. Bentham! For hver av dem tenker bare på seg selv. Den eneste kraft som bringer dem sammen og etablerer et forhold mellom dem, er deres egennytte, deres særprivilegier og deres privatinteresser. Og nettopp fordi enhver bare bryr seg om seg selv og ingen tenker på de andre, så utfører alle p.g.a. en prestabilisert harmoni eller under oppsikt av et utspekulert forsyn, bare det som er til deres gjensidige fordel og som tjener fellesnytten og fellesinteressene.[6]

Den frihet og likhet (lik frihet) som garanteres i de franske forfatningers grunnlov og som ble overtatt i en lignende form av alle liberal-demokratiske forfatninger, var for Marx et adekvat uttrykk for menneskenes forhold til hverandre i et markedssamfunn. Friheten er et uttrykk for det faktum at det ikke finnes noen avhengighetsforhold som er fastlagt fra fødselen av, men at enhver i egenskap av å være «vareeier» fritt kan bestemme over en vare og bare er bundet til å overholde de kontrakter som han selv har gitt sin tilslutning. Men allerede i det eksempel som Marx gir, blir det usanne ved denne tilsynelatende likhet og frihet påvist. Den faktiske ulikhet mellom de eiendomsbesittende tilsvarer nemlig den faktiske, om enn ikke juridiske, tvangssituasjon som de mennesker befinner seg i som ikke har annet å bringe til markedet enn sin egen arbeidskraft, og som derfor er tvunget til å skille seg av med den eller «tinge seg bort». Men arbeidskraften er ikke, i likhet med de produserte varer som en håndverker bringer til markedet, en delvis gjenstandsmessiggjøring av hans vesen, men denne gjenstandsmessiggjorte evne selv. Og siden menneskets vesen er denne evne til skapende å kunne omforme den foreliggende natur slik at den tilpasses menneskenes ønsker og mål, så blir den som er tvunget til å selge denne kraft, nødt til å gi avkall på sin menneskelighet, slik at det oppstår et fremmedgjort forhold til menneskeheten og det menneskelige. Det liberale frihetsbegreps begrensning viser seg dessuten som tidligere nevnt i det at individene her betraktes bare som egennyttige vesener som alltid kalkulerer ut fra

Publication of fromm-online.org. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf fromm-online.org. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

sine aktuelle særinteresser, mens disse karaktertrekk i virkeligheten bare med nødvendighet tilkommer mennesket i konkurransesamfunnet og kan mangle i tidligere såvel som i fremtidige epoker. Men Marx' kritikk i *Kapitalen* minner også fjernt om Hegel, som også gjorde innvendinger mot at det egentlige etiske mål, det almene vel, realiseres «bak individenes rygg», eller som Adam Smith formulerte det, ved hjelp av en «usynlig hånd», mens det for fornuftige og moralske individer burde være en oppgave å arbeide bevisst mot dette mål.

Hvorvidt et individ faktisk greier å være fri og nyte i det minste en viss grad av lykke innenfor rammen av dette borgerlige konkurransesamfunn, avhenger av en rekke tilfeldigheter som fødsel, arv, medfødte evner osv. Dette er årsaken til at forestillingen om lykke i bevisstheten til de mennesker som lever i et slikt samfunn, er knyttet sammen med forestillingen om tilfeldighet, og forklarer også hvorfor det betegnes som et «lykketreff» når «resultatet» ene og alene avhenger av sannsynlighetens lover. Det var mulig å godta at individets frihet og lykke var avhengig av «skjebnen» så lenge denne «skjebne» kunne tolkes som uttrykk for en naturnødvendighet eller en guddommelig bestemmelse som det lå utenfor menneskets makt å rokke ved. Men i det øyeblikk denne «tilfeldighet» blir betraktet i det store og hele som uttrykk for visse lover som mennesket i sitt blinde samvirke selv har skapt, da gir det ingen mening i å akseptere den skjebne som er blitt en tildelt; man kan ikke bli værende i denne resignasjon overfor tilfeldigheten. Ydmykhet overfor den skjebne menneskene har bestemt for seg blir da det samme som en inhuman tilbakevenden til et stadium som ikke tilsvarer den grad av menneskelig frihet og egenansvar som det objektivt sett er mulig å oppnå. I en tid hvor det stadig sjeldnere henvises til avhengighet av naturen, mens avhengigheten av den «skjebne» som menneskene selv har forårsaket, stadig blir sterkere, er forherligelsen av skjebne og «tilskikkelse» bare enda et middel til å unngå et tyngende ansvar. Å tale om den «tilskikkelse» som skjuler seg bak det som på overflaten synes å være tilfeldigheter, har riktignok i forhold til blindheten for dypereliggende nødvendigheter den fordel at det fremmer større innsikt. En fruktbar utvikling av innsikten forhindres likevel ved å kreve at man skal gi avkall på praksis og finne seg i det uungåelige, som dessuten mystifiseres som «egentlig» og «væren».

Marx oppfatter Hegels statsmetafysikk som den andre — kom-

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

plementære — utforming av den abstrakte frihetsforestilling. I tysk idealisert form er den det borgerlige demokratis teori, slik som den — ureflektert — kommer til uttrykk allerede i den franske revolusjons forfatningstekster. Derfor har kritikken av Hegels retts- og statsfilosofi for Marx samtidig betydning som en diskusjon av den borgerlige, demokratiske stat selv, en statsform han som tysker først betrakter i dens teoretiske (ideologiske) form, hvilket ikke er tilfeldig. Som vi allerede har sett, var Hegels oppfatning overlegen i forhold til den liberale fordi den hegelske forståelse omfattet den enkeltes dialektiske forhold til samfunnet. Den samme erkjennelse finner vi igjen hos Marx, enten han nå har den fra Hegel eller selv har nådd frem til den gjennom erfaringen av den sosiale virkelighet: «Fremfor alt må man unngå å fiksere «samfunnet» som en abstraksjon i forhold til individet. Individet er det samfunnsmessige vesen. Dets livsytring er derfor et uttrykk for og en bekreftelse av det sosiale liv, hva enten denne livsytring finner sted i en direkte form i samvær med andre eller ikke».[7] Det ufullstendige ved Hegels oppfatning fremtrer klarest når han beskriver både individet og samfunnet i fullstendig idealistiske og abstrakte termer som uttrykk for subjektiv og objektiv ånd, samtidig som det konkrete, levende menneske og det borgerlige samfunn henvises til en sfære av lavere rang der de forhold som liberalerne har beskrevet, fortsetter å herske uforstyrret. Mennesket som et sosialt fundert vesen blir hengende uformidlet i en illusorisk og abstrakt sfære hinsides det borgerlige samfunn med dets privategoisme, dets arbeidsvilkår, dets lover og konkurranse. Marx innså imidlertid at den abstraksjon fra det daglige, dennesidige liv som foregår i den hegelske filosofi ikke var en tilfeldighet». Det tyske begrep om den moderne stat som abstraherte fra det naturlige menneske» var bare mulig «fordi og i den utstrekning den moderne stat selv er abstrahert fra det naturlige menneske og tilfredsstiller det hele mennesket bare på en uvirkelig måte.»[8]

I denne «moderne stat» levde mennesket sitt liv bare i den abstrakte form som *citoyen,* innbygger i kraft av sine formelle, statsborgerlige rettigheter. Som levende, fysisk vesen levde det imidlertid som medlem av det konkurransepregede borgerlige samfunn. Som innbygger kan mennesket godt føle seg som del av det borgerlige samfunn og se seg selv dialektisk knyttet sammen med resten av innbyggerne i samfunnet, men i sin daglige, konkrete tilværelse er mennesket ufritt og isolert og gjenstand for lover som har sin opp-

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

Erich Fromm (Ed.)
Demokratisk Socialisme, Oslo (Dreyers Forlag) 1975 [1965].

rinnelse utenfor det selv, og det kan bare forholde seg til sine medmennesker rent negativt, dvs. som konkurrent. «Den fullt utviklede politiske stat», skrev Marx i 1843, «utgjør i sin essens mennesket som *artsvesen* satt i motsetning til dets materielle liv. Alle forutsetninger for dets egoistiske liv fortsetter å eksistere *utenom statssfæren* i de borgerlige samfunn.

Der hvor den politiske stat har nådd sin sanne utforming, fører menneskene et dobbeltliv, det himmelske og det jordiske, ikke bare i tankene, i sin bevissthet, men i virkeligheten, et liv i det politiske fellesskap hvor mennesket betraktes som samfunnsvesen, og et liv i det borgerlige samfunn hvor det er i virksomhet som privatmenneske, og hvor det betrakter andre mennesker som midler, nedverdiger seg selv som middel og blir selv kasteball for fremmede krefter».[9] Menneskets «sanne liv» er dets liv i samvær med andre mennesker slik at hver enkelt utfyller og beriker hverandre. Men i den moderne verden eksisterer dette «sanne liv» bare i form av det illusoriske og transcendente samfunn mellom *les citoyens,* statsborgerne som medlem av nasjonen, et fellesskap som bare fylles med et visst innhold i krigstider når samfunnets samlede ressurser kastes mot samfunnet mellom *citoyens* i andre stater.[10]

I sitt virkelige, daglige liv derimot fører individene et «usant liv», et liv som uttrykker en villet isolering fra og fiendtlighet overfor medmenneskene: «Det virkelige menneske anerkjennes først når det viser seg som det egoistiske (usanne (I.F.)) individ, og det sanne menneske først når det viser seg som den abstrakte citoyen.»[11] Resultatet av denne analysen peker altså mot følgende oppgave: Det virkelige (usanne) menneske i det borgerlige samfunn må forvandles til et sant menneske (som bevisst arbeider sammen med sine medmennesker). I Marx' tidligste skrifter, som fremdeles er preget av den filosofiske uttrykksmåte, formuleres det slik: «Først når det virkelige, individuelle menneske igjen tar den abstrakte statsborger opp i seg og som et individuelt menneske er blitt artsvesen i sitt empiriske liv, sitt individuelle arbeide og sine individuelle forhold, — først når mennesket ikke lenger skiller sine *forces propres* som samfunnsmessig kraft fra seg i form av politisk kraft, — først da er den menneskelige emansipasjon fullbyrdet.»[12]

I arbeidene fra førti- og femtiårene, særlig i *Notatheftene (Exzerptheften)* og *Grundrisse zur Kritik der politischen Ökonomie,* får vi noen nærmere opplysninger om hvordan Marx forestilte seg det endelig konkrete frie menneske som i «sitt individuelle ar-

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

beide og sine individuelle forhold er blitt «artsvesen». Mennesket er blitt «artsvesen» når det ikke lenger projiserer sine artsegenskaper på et hinsidig vesen, slik det ifølge Feuerbach gjøres i den religiøse tingliggjøring, eller i form av politisk fremmedgjøring underordner dem en «stat» som ikke har noen kontakt med den borgerlige hverdag. Den enkelte må — i forhold til sine naturgitte muligheter — tilegne seg mest mulig av det som menneskene både tidligere og i sin samtid har realisert av menneskeliggjørende arbeide. Først når han er befridd fra det «idiotiske» ved en livsvarig klamring til et yrke og lønnsarbeidets slaveri, blir en slik allsidig tilegnelse av artslivet mulig for den enkelte. Først når dette er realisert, kan staten (og den religiøse ideologi) dø bort som det nødvendige tillegg til samfunnets ufullkomne virkelighet og det fremmedgjorte arbeide. Når staten blir overflødig, fører det med seg — når man analyserer det mere overfladisk — at klasseprivilegiene faller bort, og når de blir overflødige, bortfaller også nødvendigheten av å beskytte disse privilegiene med makt mot de underpriviligerte. Men det at den fullkomne demokratiske stat kan unnværes, er dessuten avhengig av at det oppstår et samfunn hvor individene er blitt «artsvesener» og hvor de har et allsidig og positivt forhold til sine medmennesker.

Den grensen som ble satt for individene i den «politiske stat» var og er derfor nødvendig så lenge det består en reell ulikhet i mulighetene for individuell utfoldelse, og «fremmedgjøringen» av alle ikke er overvunnet. Ved avskaffelsen av eiendomsprivilegiene blir det tatt et skritt i riktig retning, men dermed er målet slett ikke nådd. Så lenge det ennå ikke er mulig å redusere arbeidstiden på en slik måte at de nødvendige oppgaver blir utført frivillig av alle, og den samlede produktivitet ikke er tilstrekkelig til at den enkeltes behov blir oppfylt, vil de konkrete individers «ufrihet» fortsatt bestå. Så lenge mine behov ikke blir tilfredsstilt på grunn av mitt krav som menneske, men på grunn av min lommebok, ja endog på grunn av mitt samfunnsnyttige arbeide — og det er jo vanligvis tilfellet også i de «sosialistiske» stater — kan det ikke være tale om at de menneskelige forhold som den unge Marx snakket om, er blitt virkeliggjort. I notatheftene fra årene 1844 og 1845 utarbeidet Marx bildet av det fremmedgjorte, vareproduserende samfunn i motsetning til fremtidens menneskelige, ikke-fremmedgjorte samfunn. Det er i disse formuleringene at man tydeligst kan se hvilken mening begrepet «menneskelig emansipasjon», befrielse av det konkrete

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

menneske, har hos Marx. Arbeidsdeling i teknisk forstand er forutsetningen for begge samfunnsformer, men i den ene er den forbundet med en egoistisk isolering av hver enkelt, og i den andre med den enkeltes kjærlige forhold til de andre. Det kapitalistiske varesamfunn kan ifølge Marx beskrives på følgende måte:

> Jeg har produsert for meg og ikke for deg, på samme måte som du har produsert for deg og ikke for meg. Resultatet av min produksjon har i og for seg like så liten forbindelse med deg som resultatet av din produksjon står i et umiddelbart forhold til meg. Dvs. at vår produksjon ikke er en produksjon som utføres av mennesket for mennesket som menneske, dvs. at den ikke er noen samfunnsmessig produksjon (det betyr her at den ikke står i et bevisst forhold til samfunnet og medmenneskene (I.F.)). Som menneske har altså ingen av oss et forhold til den annens produkt som går på nytelse og glede. Som mennesker er vi ikke til for vår gjensidige produksjon. Derfor kan heller ikke vårt bytte (som formidles gjennom markedet og penger (I.F.)) være den formidlende bevegelse som kunne bekrefte at mitt produkt er til for deg fordi det er ditt eget vesen og ditt eget behov uttrykt i gjenstander. For det er ikke menneskes vesen som binder vår produksjon for hverandre sammen . . .[13]

Her blir allerede det enkle varesamfunn, og i særdeleshet det fullt utviklede kapitalistiske samfunn, anklaget for at den enkeltes totale avhengighet av de differensierte produkter fra den arbeidsdelte produksjon ikke fremtrer som den enes frivillige, gledesfylte og velsignende arbeide for den andre, som «menneskets vesen» uttrykt i gjenstander som kan tilfredsstille andre menneskers behov. Tvert om fremtrer den arbeidsdelte produksjon som den enkeltes egoistiske arbeide bare for seg selv. Det er et arbeid som bare indirekte — ved at produktene byttes på et marked — blir en produksjon for andre, og da ganske visst ikke for den andre som menneske, men bare som en «kjøper som er i stand til å betale». Ethvert produkt som er fremstilt av et menneske (eller en gruppe mennesker) efter «skjønnhetens lover» eller efter regler som er spesifikke for menneskene, tilsvarer og oppfyller de menneskelige behov hos andre mennesker. Den store diktning er meningsfull for den litterære forståelse, symfonien for det musikalske øre og maleriet for den dannede smak. Men det er ikke disse adekvate egenskaper ved mennesket som gjør det mulig å «tilegne» seg kunst, å

FROMM-Online
Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.
Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

kunne nyte kunst, få anledning til å se og høre kunstneriske frembringelser. Adgangen til kunstytelser bestemmes tvert om av hvor mye penger mennesket råder over. De nevnte produkter er ikke til for meg eller deg som «menneske», men for deg og meg forsåvidt som og i den grad vi har penger. De er altså ikke laget for oss, men for våre penger. Ikke for de sosialiserte mennesker, men for det tingliggjorte innbegrep av det fremdeles umenneskelige samfunn: pengene.

I et sant «menneskelig» samfunn, hvor individene ikke ville oppfatte hverandre som skranker for sin frihet, men som utfyllelse og berikelse av sitt vesen, måtte derimot følgende beskrivelse gjelde:

> Sett at vi hadde produsert som mennesker: hver av oss hadde da i sin produksjon fått en dobbel beskreftelse på seg selv og den andre. Jeg ville
>
> 1. i min produksjon ha uttrykt min individualitet og dens egenart, i gjenstander og dermed ville jeg i løpet av denne virksomhet både ha hatt gleden av en individuell livsutfoldelse og ved å betrakte gjenstanden ha kjent den individuelle glede over å se min personlighet som en gjenstandsmessig, anskuelig og sikker kraft.
>
> 2. I din nytelse eller bruk av mitt produkt ville jeg ha hatt gleden både av å vite at jeg i mitt arbeide hadde tilfredsstilt et menneskelig behov og av å ha skaffet til veie en gjenstand som tilsvarte behovet hos et annet menneske ved å ha «gjenstandsmessiggjort» det menneskelige vesen.
>
> 3. Jeg ville ha vært mellomleddet mellom deg og arten, du ville ha oppfattet meg som en utvidelse av ditt eget vesen og en nødvendig del av deg selv, og jeg ville visst at jeg ble bekreftet i din tanke og kjærlighet.
>
> 4. Jeg ville i min individuelle livsytring umiddelbart ha frembragt din livsytring, altså umiddelbart ha bekreftet og virkeliggjort mitt sanne vesen, mitt artsvesen, i min individuelle virksomhet. Vår produksjon ville være likeså mange speil som ville reflektere vårt vesen . . .[14]

Her er endelig den onde trolldom brutt som ligger innebygget i det vareproduserende samfunn og i det bytte som skjer ut fra egoisme der. Rent bortsett fra den reelle forandring som skjer med arbeidet i og med de tekniske fremskritt og reduksjonen i arbeidstidens lengde, forandringer som minsker arbeidets karakter av å være en byrde, så vil den mangfoldige verden som menneskets pro-

FROMM-Online
Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.
Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

dukter utgjør forvandles fra å være et speilbilde hvor det fremmedgjorte menneske møter sitt eget bilde i form av tingliggjorte varer, til å bli et eksempel på en sann, sosial menneskelighet. Alles arbeide ville da forholde seg til medmenneskenes behov på samme måte som de anstrengelser en frier legger for dagen når han komponerer en sang som han ønsker hans elskede skal fremføre.

Marx var ingen drømmer som ventet at denne menneskelige verden kunne realiseres over natten. Men jeg er overbevist om at han — til tross for de mange forsiktige uttalelser han kom med senere — holdt fast ved denne forestilling om en mulig menneskelighet. Ganske visst var beherskelsen av naturkreftene og en økning i arbeidets produktivitet en nødvendig forutsetning for denne emansipasjon fra en fremmedgjort og tingliggjort verden, forutsetninger som kunne oppfylles ved samarbeid mellom menneskene. Disse forutsetninger var imidlertid ikke nok i seg selv.

Marx betraktet aldri menneskehetens rene maktøkning i forhold til den utenommenneskelige natur som historiens mening og det vesentlige innhold i den befrielse som sosialismen tar sikte på. Man kunne nesten sitere fra Bibelen: «Hva hjalp det mennesket om det vant hele verden, men tok skade på sin sjel?» Også Marx ville synes at en fullstendig beherskelse av naturen ville være av liten verdi medmindre den utgjorde basis for et nytt samfunn der menneskene ville forme naturen for hverandre som mennesker for et felles mål. Målet for hans sosialisme er ikke at arbeid rettet «mot naturen» gjennom beherskelse av den, men et arbeid til beste for alle mennesker gjennom avskaffelsen av egoismen og menneskets herredømme over andre mennesker.

Men så lenge frihet og lykke ikke er blitt konkret virkelighet, beholder også de to abstrakte frihetsbegreper sin betydning, til tross for de kritiske forbehold vi her har kommet frem til. I enhver stat — også i de sosialistiske — finnes det nødvendigvis en del av den demokratiske metafysikk i form av en uunnværlig ideologi. Nøyaktig i samme grad som individets ytelse ikke (eller iallfall aldri utelukkende) skjer ut fra glad spontanitet og kjærlighet til medmenneskene, men ut fra «materiell interesse», må også bildet av et utenforliggende fellesskap — staten — dukke opp som et tillegg til det samfunn som fremdeles er usosialt. Det må bare ikke, og selv de minste tilløp må motarbeides, identifiseres med det samfunn som en gang skal knytte sammen medlemmer som produserer for

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

hverandre som mennesker. Enhver stat, også folkedemokratiene, forblir et «illusorisk fellesskap» som først kan «bli overflødig» og «dø» når det oppstår et sant fellesskap i den forstand som Marx skisserte. Men også den liberale oppfatning, som vi møtte i den klassiske kantianske formulering, beholder sin — relative — betydning i denne lange overgangstiden. Denne oppfatning viste seg å være nødvendig og berettiget fordi den sikrer et visst spillerom for de egoistiske og usosiale individer. Den viser seg på sitt sterkeste når den eksisterende rettsorden ikke bare definerer individenes frihet overfor hverandre, men også når den avgrenser statens overlegne makt i forhold til individet. Ganske visst må man gå i mot den liberale ideologi som mener å ha nådd den høyest mulig grad av menneskelig frihet i og med at et slikt spillerom for friheten er sikret. Hegel og Marx har med all tydelighet påpekt det begrensede og abstrakte ved dette frihetsbegrepet. Men sålenge det menneskelige samfunn som Marx beskrev, ikke er realisert, og minst et flertall av individene også i de «sosialistiske» stater utfører sitt arbeide drevet av egoistiske motiver, så kan vi på ingen måte unnvære denne liberale beskyttelse. Den må utvides ved de forholdsregler som gjør det mulig å benytte seg av de rettslig garanterte områder for friheten (utdannelse, legehjelp, fritid, et sikret eksistensgrunnlag osv.), men den er ikke overflødig så lenge konkurranse og reell ulikhet er vesentlige kjennetegn ved samfunnsmedlemmenes kår. Misbruk av denne friheten vil kunne forhindres allerede ved en rimelig tolkning av Kant. Frihet til å gjøre sine medmennesker til slaver økonomisk hører ikke til de handlinger «som kan bestå samtidig med enhvers frihet efter en mulig almen lov».

Så lenge den konkrete frihet ikke er realisert, beholder derfor de to komplementære abstrakte utforminger av friheten sin begrensede og historisk betingede rett.

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.

Erich Fromm (Ed.)
Demokratisk Socialisme, Oslo (Dreyers Forlag) 1975 [1965].

Iring Fetscher: DET LIBERALE, DET DEMOKRATISKE OG DET MARXISTISKE FRIHETSBEGREP

[1] Om ordtaket «Det kan være riktig i teorien, men nytter ikke i praksis» — se Kant *Samlede verker* red. Vorländer, bind 4, Leipzig 1912, s. 87f.

[2] Cfr. Rousseaus uttalelse i fragmentet *Etat de Guerre:* «Hobbes begår den feil . . . å forveksle det naturlige menneske med de mennesker han ser rundt seg . . .» (Vaughan: *Rousseau's Political Writings,* bind I, Oxford 1962, s. 306) C. B. Macpherson har i sin bok *Political Theory of Possessive Individualism,* Oxford 1962, utarbeidet en eksakt og overbevisende analyse av forholdet mellom den politiske teori fra Hobbes til Locke og modellen for det antagonistiske markedssamfunn.

[3] *Die Philosophie der Weltgeschichte,* bind 1, red. Lasson, s. 90.

[4] *Jenenser Realphilosophie,* red. Hoffmeister, bind 2, s. 28.

[5] *Die Philosophie der Weltgeschichte,* s. 89f.

[6] *Das Kapital,* folkeutgave, Berlin 1947, bind 1, s. 184.

[7] MEGA (Marx-Engels Gesamtausgabe), 1. avd., bind 3, Berlin 1932, s. 117.

[8] MEW (Marx-Engels Werke), bind 1, Berlin 1955, s. 384f.

[9] *op.cit.,* s. 354f.

[10] Hegel trakk denne konklusjonen, og i sin *Rettsfilosofi* tydeliggjorde han det høyere moralske innhold i det idealistiske statsbegrep i forhold til det borgerlige samfunn: «Man får en helt forvansket forklaring når . . . staten bare betraktes som det borgerlige samfunn, og dets mål bare er å beskytte individenes liv og eiendom . . .» «I det ovenfor nevnte ligger det etiske moment ved krigen, som ikke må betraktes som et absolutt onde . . .» «Krigen som den tilstand hvor tomheten ved alt forgjengelig . . . forstås og tas for det det er, er . . . det moment hvor det særegnes idealitet kommer til sin rett og blir virkelighet (hos Hegel betyr idealitet i denne sammeheng at noe er bestemt til å oppheves); den har den høyere betydning at gjennom den . . . blir folkeslagenes etiske sunnhet bevart i sin indifferens mot forstening av de endelige bestemmelser, slik som vindens bevegelser holder havet rent . . .» *(Rechtsphilosophie,* s. 324; Samlede verker, Jubileumsutgaven, bind 7, s. 434.) Hegel så en empirisk bekreftelse på sin filosofiske deduksjon av nytten ved kriger mot andre land i «at seierrike kriger har forhindret indre uro og styrket den indre statsmakt» *(op.cit.,* s. 435).

[11] Se anm. 8, *op.cit.,* s. 379.

[12] Ibid.

[13] MEGA, 1. avd., bind 3, s. 544.

[14] *op.cit.,* s. 546f.

Gajo Petrovic: MENNESKET OG FRIHETEN

[1] «Pitanje o covjeku i Karl Marx». *Nase teme* (Zagreb), Nr. 4/1961, s. 536—76; «El concepto del hombre en Marx», *Cuadernos Americanos* (Mexico D. F.), Nr. 4/1962, s. 112—32; «Marx's Theory of Alienation», *Philosophy and Phenomenological Research* (Philadelpia), Nr. 3/1963, s. 419—26; «Man as Economic Animal and Man as Praxis», *Inquiry*

Publication of **fromm-online.org**. Property of the Literary Estate of Erich Fromm. For personal use only. Any kind of re-publication and commercial use requires written permission from the copyright holders.

Veröffentlicht auf **fromm-online.org**. Eigentum des Literary Estate of Erich Fromm. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Jede Wiederveröffentlichung und kommerzielle Nutzung bedarf der schriftlichen Erlaubnis der Rechteinhaber.